

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Ε Β Δ Ο Μ Ο Ν

Τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας. Ἀναίρεσις τῆς πραγματιστικῆς φιλοσοφίας. Vaihinger—Nietzsche. Ἡ μαθηματικὴ σκέψις.

Τὸ γνωσιολογικὸν περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως δὲν ἀπαρτίζεται ἀπὸ ψυχικὰ αἰσθήματα καὶ παραστάσεις, ἀλλ' εἶναι ἓν σύνολον λογικῶν ὄρων καὶ κανόνων, οἱ ὅποιοι συγκροτοῦν μορφικῶς τὸ ἀντικείμενον. Τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα δὲν ἔχουν οὐδὲν νόημα διὰ τὴν γνωσιολογικὴν ἀλήθειαν. Διαφορετικὸν πρᾶγμα εἶναι αἱ διαφοροὶ ψυχικαὶ ἐνέργειαι, τὰς ὁποίας καταβάλλω κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς γνώσεως, ἀπὸ τὴν οὐσίαν τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία εἶναι λογικὸν νόημα ἀνεξάρτητον τῆς ἐνεργείας τῆς νοήσεως, ἀξία καὶ κριτήριον τῆς ἀληθείας. Ἡ ἀξία εἶναι δημιουργία τῆς πορείας τῆς συνειδήσεως, ἡ λογικὴ ἀλήθεια τοῦ ὄντος. Τὰ αἰσθήματα καὶ αἱ παραστάσεις δὲν συμμετέχουν εἰς τὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν τῆς νοήσεως, ἡ ὁποία κατευθύνεται πρὸς τὴν γνῶσιν τοῦ ὄντος, ἂν καὶ τὴν παρακολουθοῦν. Ὁ σχηματισμὸς τοῦ πραγματικοῦ, ἡ μορφοποίησις τοῦ χάους, γίνεται μόνον διὰ τῶν λογικῶν ἀρχῶν, τῶν καθαρῶν μορφῶν τῆς νοήσεως. Ἡ αἴσθησις δὲν δύναται νὰ δώσῃ οὐδεμίαν ὀργάνωσιν, ἀλλ' εἶναι μόνον ἐπιδεκτικὴ λογικῆς διεργασίας. Τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας γονιμοποιοῦνται ἀπὸ τὰ σχήματα τῆς νοήσεως, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀναγκαιότητα.

Ἐπομένως μία γνωσιολογικὴ προβληματικὴ πρέπει νὰ ἐργάζεται μόνον μὲ τὴν νόησιν καὶ ποτὲ μὲ τὰς ἄλλας ψυχικὰς λειτουργ-

γίας και έκδηλώσεις. Ἡ νόησις δίδει μορφήν εἰς τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως και καθορίζει τοῦτο εἰδολογικῶς διὰ τῶν κατηγοριῶν της. Ἄνευ τῆς δραστηριότητος τοῦ πνεύματος τοιαύτη τάξις εἶναι ἀνύπαρκτος. Ὅλαι αἱ ποικιλίαι τῶν σχέσεων με τοὺς μαθηματικούς τύπους εἰς τὸν μικρόκοσμον τοῦ ἀτόμου και εἰς τὸν μακρόκοσμον τοῦ σύμπαντος εἶναι δημιουργικὴ σύνθεσις τῆς νοήσεως και ὄχι διαπίστωσις ἐμπειρικῶν σχέσεων. Ἡ αἴσθησις δὲν δύναται νὰ μᾶς ὁμιλήσῃ διὰ τὰς μαθηματικὰς κατασκευὰς τοῦ σύμπαντος. Ὁ ρόλος της ἔχει ἤδη ὑποτιμηθῆ ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τοὺς Ἐλεάτας και τὸν Πλάτωνα. Ἀλλὰ και ἡ νεωτέρα φυσικὴ δὲν τὴν ἔχει εἰς ἀνωτέραν μοῖραν. Ὅ,τι προέχει εἶναι ὁ νοῦς με τὰ μαθηματικά του και ὄχι ἡ ἐμπειρία.

Ἡ φύσις μένει ὅ,τι εἶναι διαρκῶς. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον διαρκῶς ἐρωτᾷ και ἀπαντᾷ, εἶναι ὁ νοῦς. Αἱ νέαι θεωρητικαὶ κατασκευαὶ τῆς ἐπιστήμης ἀποκαλύπτουν ὄλοεν και περισσότερον θάθος τῆς οὐσίας τοῦ νοῦ. Ἡ παρατήρησις τοῦ ὑποκειμένου εἰς τὸ ἄτομον ἀποκλείει τὸν προσδιορισμὸν τῆς κινήσεως με ἀκρίθειαν. Ἡ ἀντικειμενικότης κλονίζεται. Καὶ αὐτὴ ἡ ὕλη δὲν ἔχει, ἀλλ' εἶναι ἐνέργεια με σύστασιν κοκκῶδη. Ὅλα ὁμῶς αὐτὰ εἶναι κατακτήσεις τοῦ δυναμικοῦ νοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπόσχεται τὸ μέλλον τῆς ἐπιστήμης. Ὁ νοῦς αὐτὸς ἐργάζεται πάντοτε διὰ κρίσεων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν κύρος καθολικὸν και ἀντικειμενικόν. Δὲν εἶναι ἡ κρίσις συνειρμικὴ πλοκὴ τῶν παραστάσεων, ἀλλὰ κάτι πέρα τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, ἥτοι λογικὴ πρᾶξις τῆς συνειδήσεως με νόημα και ἀξίαν. Πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ διαχωρίσωμεν αὐστηρῶς τὴν ψυχολογίαν ἀπὸ τὴν γνωσιολογίαν. Αἱ κρίσεις εἶναι αἱ καθαρὰ θεωρητικαὶ συνδέσεις τῶν παραστάσεων, εἶναι αἱ κατηγοριακαὶ μορφοποιήσεις τῶν λογικῶς ἀμόρφων ἀντικειμένων. Ἡ πραγματικότης λαμβάνει νόημα, ὅταν γίνεται ἀντικείμενον λογικῆς διεισδύσεως και κατηγορικοῦ καθορισμοῦ. Ἡ ἀλήθεια ἐπομένως εἶναι ὑπόθεσις τοῦ νοῦ, τοῦ θεωρητικοῦ ὑποκειμένου, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀναγκαιότητα και καθολικότητα. Δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ ἀληθείας εἰς τὸν μικρόκοσμον τοῦ ἀτόμου. Ἐδῶ, ὅταν τὸ ἠλεκτρόνιον εὐρίσκεται εἰς ὠρισμένον σημεῖον τοῦ χώρου, εἶναι ἀδύνατον εἰς ἡμᾶς νὰ προσδιορίσωμεν με ἀκρίθειαν τὴν ταχύτητα τῆς κινήσεώς του και ἀντιστρόφως. Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὸ γεγονός ἀπὸ τὸ μέσον τῆς παρατηρήσεώς του. Ὑπάρχει θεθαίως μία κατάστασις ἀπροσδιόριστος, ἡ ὁποία εἶναι θέσις τῆς νοήσεως. Ἄν δύναται νὰ θεωρηθῆ και τοῦτο ἀλήθεια, ἡ ἀλήθεια αὕτη εἶναι συνδεδεμένη με τὴν νόησιν. Ἡ νόησις εἰς τὸ σημεῖον τοῦ-

το ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἡ αἰτιώδης περιγραφή τῶν ἀτομικῶν φαινομένων καὶ ἡ ἀκριθῆς πρόβλεψις τῶν μελλοντικῶν γεγονότων. Ἡ ἀλήθεια αὕτη τῆς ἐπιστήμης ἔχει κριτήριον τὴν ἐπιστημονικὴν συνείδησιν. Ἐκάστη θεβαίως ἐποχὴ φθάνει εἰς ἓν ὠρισμένον σημεῖον τῆς ἀληθείας ἀνάλογον πρὸς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐπιστήμης. Οὕτω ἡ σύγχρονος φυσικὴ προσπαθεῖ ὄλοέν καὶ περισσότερον νὰ συλλάβῃ τὸ ἀκαθόριστον εἶναι τῆς πραγματικότητος μὲ μίαν ἐμβάθυνσιν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν τῆς συνείδησιν, ἡ ὁποία ἀποκτᾷ μέγα βάθος καὶ πλάτος. Τὰ μέσα τῆς ἐρεύνης τελειοποιῶνται καὶ οἱ ὑπολογισμοὶ γίνονται ἀκριθέστεροι. Αἱ ἔννοιαι τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου ἀναθεωροῦνται. Ἡ μᾶζα καὶ ἡ κίνησις χάνουν τὴν ἀντικειμενικότητά των. Τὸ ὁμοίμορφον τῆς πραγματικότητος καὶ ὁ νόμος τῆς αἰτίας δὲν ἰσχύουν. Ἡ φυσικὴ δὲν δύναται νὰ προσδιορίσῃ τὴν αὐστηρὰν ροὴν τῶν γεγονότων καὶ νὰ προεῖπῃ τὰ μέλλοντα γεγονότα μὲ ἀκρίθειαν. Ὅλα αὐτὰ θεβαίως, τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὴν σημερινὴν ἀλήθειαν τῆς ἐπιστήμης, ἔχουν ὡς κριτήριον τὴν ἐπιστημονικὴν συνείδησιν. Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης εἶναι δεκτικὴ μορφῶν, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἀντιπροσωπεύει καὶ μίαν ἀλήθειαν. Ἡ πλέον αὐτοσυνειδήτος μορφή ἀντιπροσωπεύει καὶ τὸν ὑψιστον βαθμὸν ἀληθείας τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι μία ἔννοια δυναμικὴ καὶ ποτὲ στατικὴ, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δυναμικῆς ἐνεργείας τῆς νοήσεως, ἡ ὁποία ποτὲ δὲν ἐπαναπαύεται εἰς ἀποκτηθείσας γνώσεις, ἀλλ' ἀναζητεῖ ὄλοέν καὶ τελειότεραν γνωστικὴν ἰσορροπίαν μὲ τὴν οὐσίαν τοῦ ὄντος.

Βεβαίως ἡ οὐσία τοῦ ὄντος πάντοτε θὰ εἶναι κάτι ἀκατάληπτον διὰ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑφίσταται ἀλήθεια. Ἡ ἀλήθεια ἐξ ἄλλου εἶναι ὄρος τῆς πεπερασμένης ἀνθρωπίνης φύσεως. Τοῦτο πάλιν δὲν σημαίνει τὴν σχετικότητα τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ τὴν λογικότητα ταύτης. Ἡ λογικότης ὅμως αὕτη προκύπτει ἀπὸ τὴν λογικότητα τῆς συνειδήσεως, ἡ ὁποία δὲν λειτουργεῖ κατὰ τρόπον αὐθαίρετον, ἀλλὰ κατὰ τρόπον λογικὸν λαμβάνουσα ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Τὸ μέγα λάθος τοῦ Ρεαλισμοῦ εἶναι ὅτι ὁμιλεῖ διὰ τὰ γνωρίσματα τοῦ εἶναι, τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν τοῦτο ἔχει ὑποστῆ τὴν κατηγορικὴν μορφοποίησιν ὑπὸ τῆς συνειδήσεως. Ὁ λογικὸς τύπος τῆς ἀληθείας εἶναι ἡ κρίσις. Τί εἶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ Ρεαλισμοῦ λοιπὸν ἀνεξαρτήτως τῆς κρίσεως τοῦ θεωρητικοῦ ὑποκειμένου; Μία ἀλήθεια ἀνύπαρκτος. Κρίσις εἶναι ὁ κατηγορικὸς σχηματισμὸς, ὁ ὁποῖος θὰ θέσῃ τὴν ἀλήθειαν ὡς σχέσιν μεταξὺ ὕλης καὶ εἶδους. Ἀπὸ τὸν ἀκριθῆ ἢ ὄχι προσδιορισμὸν, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἀξιολογήσωμεν ποιοτικῶς τὴν σχέσιν, ἐξαρτᾶται ἡ ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος

του νοήματος. Τα πράγματα του αντικειμενικού κόσμου δεν έχουν ούτε αλήθειαν ούτε ψεύδος, διότι είναι ὄ,τι είναι. Ὁ Θεός ὡς ἀπόλυτον είναι ἔξω τῆς πεπερασμένης γνωστικῆς σχέσεως καὶ ἔξω του ὄντολογικοῦ προβλήματος. Δεν ὑπάρχει διὰ τὸν Θεὸν ἀλήθεια. Μόνον ὁ ἄνθρωπος θαυμάζει διὰ τὸ ὄν καὶ ἐρωτᾷ διὰ τὴν ἀλήθειαν. Εἰς τὸν θαυμασμόν του ἄνθρωπου προβάλλει ὡς ἐρώτησις τὸ εἶναι του ὄντος.

Ἡ γνωσιολογικὴ κρίσις εἶναι ὁ μόνος τρόπος ἀνακαλύψεως τῆς ἀληθείας. Στοιχειώδεις κρίσεις δεν ἔχουν ἐδῶ οὐδεμίαν σημασίαν, διότι δεν ἀναφέρονται εἰς τὴν ὅσον τὸ δυνατόν τελειότεραν κατηγοριακὴν δομὴν του εἶναι, εἰς τὴν πλήρη ἀντικειμενικότητα. Αἱ στοιχειώδεις κρίσεις ἐξ ἄλλου δεν ὀργανώνουν τελείως τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ἐπεξεργάζεται ἡ νόησις. Ἀλήθειαν θὰ ἀναζητήσωμεν μόνον εἰς τὴν ἰσορροπίαν τῆς γνωσιολογικῆς κρίσεως μετὰ τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα. Ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἡ φιλοσοφικὴ συνείδησις θηρεῦει πάντοτε τὴν τελείαν γνῶσιν. Διὰ τοῦτο καὶ δεν ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ποικιλίαν τῶν παραστάσεων, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐνότητα τῶν ἐννοιῶν. Ἡ ἐννοια ὁμως δεν εἶναι καὶ τὸ τέρμα τῆς γνωστικῆς πορείας. Τοῦτο ἐγινε συνειδητὸν εἰς τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος κατῴρθωσε νὰ προχωρήσῃ ἀπὸ τὴν σωκρατικὴν ἐννοίαν εἰς τὴν ἰδέαν καὶ νὰ συλλάβῃ τὴν οὐσίαν του ὄντος. Ἡ ἰδέα εἶναι εἰς ἀνώτατος σταθμὸς εἰς τὴν γνωστικὴν πορείαν, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται ἐντὸς του νοῦ. Ἡ ἰδέα εἶναι ἡ τελειότερα μορφοποίησις του ὄντος, διότι εἶναι τελειότερα καὶ τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ἐννοιῶν. εἶναι τελεία ὀργάνωσις ἐννοιῶν. Ἡ ἀλήθεια ἐπομένως τῆς ἰδέας εἶναι περισσότερο ὀλοκληρωμένη ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν τῆς ἐννοίας. Τὸ κριτήριον ἐπομένως τῆς ἀληθείας εὔρηται εἰς τὴν τελειότεραν λογικὴν ἀνάπτυξιν τῆς συνειδήσεως, ἡ ὁποία ἐπιχειρεῖ τὴν μεγαλυτέραν λογικὴν διεΐσδυσιν εἰς τὸ εἶναι.

Ἀναγκαιότης καὶ καθολικότης, λέγει ὁ KANT, ἐξασφαλίζουν τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἀληθείας. Ἡ μορφή εἶναι ἡ ἀξία, ἐνῶ ἡ ὕλη τῆς νοήσεως εἶναι τὸ ἐστερημένον μορφῆς. Ἡ γνωσιολογικὴ κρίσις ἀναφέρει τὴν λογικὴν μορφήν εἰς τὴν ἄλογον ὕλην καὶ δημιουργεῖ τὴν οὐσίαν του ὄντος, ἥτοι τὴν ἀλήθειαν. Ἡ ἀλήθεια ἐπομένως δεν εἶναι ἰδιότης τῶν ἀντικειμένων, ἀλλ' εἶναι ἰδικόν μας δημιούργημα περὶ τῆς πραγματικότητος.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ πραγματιστικὴ φιλοσοφία θέτει ἄλλον ὄρον ὡς κριτήριον τῆς ἀληθείας. Ὁ ὄρος οὗτος εἶναι τὸ πείραμα, ἡ κύρωσις καὶ ἡ ἐπαλήθευσις ἀπὸ τὴν καθημερινὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς. Ὁ JAMES τονίζει ὅτι διὰ τῆς φυσικῆς θεωρίας τα

κτοποιουῦμεν τὰς ἐντυπώσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ ἐπιδρῶμεν ἐπ' αὐτῶν συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν μας. Ἐνδιαφέρον ἔχει ὄχι ἡ θεωρητικὴ, ἀλλὰ ἡ πρακτικὴ ἄποψις τῆς ἐπιστήμης. Αἱ θεωρίαι γίνονται ὄργανα, τὰ ὁποῖα ἀποβλέπουν πρὸς ὠφελιμιστικούς σκοπούς, πρὸς συνεπείας καὶ γεγονότα. Αἱ ἰδέαι γίνονται ἀληθιναί, μόνον ἐφ' ὅσον μᾶς βοηθοῦν νὰ συνάψωμεν ἱκανοποιητικὰς σχέσεις μετὰ τὴν ἐμπειρίαν τῆς ζωῆς. "Αν ἡ ἀλήθεια δὲν ἔχει ἐπιτυχίαν εἰς τὴν ζωὴν καὶ δὲν ὠφελεῖ, τότε δὲν εἶναι ἀλήθεια. Ἡ ἀλήθεια ἐδῶ ἔχει μίαν τελολογίαν, ἡ ὁποία συνίσταται εἰς ὠφελιμιστικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ γνῶσις εἶναι συνεργασία τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς πραγματικότητος, δημιούργημα ἐπομένως τῆς νοήσεως καὶ ὄχι ἀντιγραφή τῆς πραγματικότητος. Ἡ γνῶσις εἶναι μία προσαρμογὴ πρὸς τὴν πραγματικότητα, διὰ τῆς ὁποίας ἐπιτυγχάνομεν τοὺς σκοπούς, τοὺς ὁποίους ἐπιδιώκομεν. Ἐὰν ἐπιτύχωμεν, τότε ἡ προσαρμογὴ τοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὴν πραγματικότητα εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἐὰν δὲν ἐπιτύχωμεν, τότε αἱ σκέψεις μας δὲν εἶναι ἀληθεῖς. Κριτήριον τῆς ἀληθείας λοιπὸν εἶναι κατὰ τὸν Πραγματισμὸν τὰ συγκεκριμένα πειραματικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ ἀλήθεια δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ δημιουργεῖται μετὰ τὰς ὠφελίμους κατασκευάς. Ἡ πρακτικὴ ἐπιτυχία καὶ τὸ ἀποτελεσματικὸν δημιουργοῦν ἀλήθειαν.

Προτιμῶμεν διάφορα ἐπιστημονικὰ συστήματα, διὰ τὸν λόγον ὅτι εἶναι πλέον πρόσφορα εἰς τὴν πειραματικὴν ἐπαλήθευσιν καὶ ἐξυπηρετοῦν ὠφελιμιστικούς σκοπούς. Ἡ νόησις ἐπομένως δὲν δύναται νὰ ἔχη τὴν τελευταίαν λέξιν. Τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας μιᾶς ἰδέας κατὰ τοὺς πραγματιστὰς ἔγκειται εἰς τὴν ἐπιτυχίαν καὶ ἐπαλήθευσίν της ἐντὸς τῆς ζωῆς, εἰς τὴν ὠφελιμότητα τὴν ὁποίαν θὰ προσπορίσῃ εἰς τὸν ἄνθρωπον. Αἱ πρακτικαὶ ἐφαρμογαὶ καὶ αἱ συνέπειαι πραγματώνουν τὸ κῦρος τῆς ἀληθείας καὶ ὄχι ἡ καθαρὰ διανόησις. Αἱ ἀλήθειαι θεβαίως εἶναι λογικαὶ ἀξίαι, ἀλλ' ὁ ἰδεαλισμὸς γίνεται ὠφελιμισμὸς. "Ολαὶ αἱ ἀλήθειαι πρέπει νὰ διέλθουν ἀπὸ τὴν θάσσανον τῆς ἐπαληθεύσεως, διὰ νὰ στερεωθοῦν. Χρῆσις καὶ ἐφαρμογὴ, ἰδοὺ τί κηρύσσουν οἱ πραγματισταί. Ἀφηρημέναι ἀλήθειαι δὲν ὑφίστανται. Ἡ δύναμις των φανερῶνεται μόνον ἐντὸς τοῦ κόσμου τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας, ὅταν ἐφαρμόζωνται. Μόνον κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν εὐρίσκεται τὸ νόημα μιᾶς προτάσεως.

Τὸ νόημα ἐξ ἄλλου τοῦτο δὲν τίθεται ἀπὸ καθαρῶς γνωστικὸν διαφέρον, ἀλλ' ἀπὸ βιολογικὴν σκοπιμότητα. Αἱ ἰδέαι παλαίουν εἰς τὸν στίβον τῆς ζωῆς καὶ κρίνονται μετὰ τὴν ἐπιτυχίαν ἢ ἀποτυχίαν των. "Ο,τι εἶναι ὠφέλιμον κατὰ τὸν Πραγματισμὸν, εἶναι ἀληθές

καὶ ἡ ἀλήθεια εἶναι ὠφέλιμος. Αὐτὸς ὁ ὁποῖος γνωρίζει οὐσιαστι-
κῶς ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, εὐκόλως θὰ ἀνακαλύψῃ εἰς τὰ ἀνω-
τέρω ἐκτεθέντα τὰς θεωρίας τοῦ Πρωταγόρου, ὁ ὁποῖος τὴν τρο-
ποποίησιν τῆς πραγματικότητος ἐκ μέρους τοῦ συγκεκριμένου ἀν-
θρώπου ὥριζε ὡς τὴν ἀλήθειαν. Κάθε τι τὸ ὁποῖον λέγομεν περὶ
τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, λέγει ὁ Πρωταγόρας, ἰσχύει μόνον σχε-
τικῶς ἐν σχέσει πρὸς τὸ φυσικοψυχολογικὸν ὑποκείμενον. Καὶ ἡ
ἀλήθεια κατὰ τοὺς πραγματιστάς, ἡ ὁποία εἶναι ὠφέλιμος καὶ
ἐπαληθεύεται ἐμπειρικῶς, ἰσχύει δι' ἕκαστον τυχαῖον ὑποκείμε-
νον. "Ὅτι θεωρεῖ ὡς ἀληθὲς ὁ πραγματιστής, εἶναι τοιοῦτον ἢ δια-
φορετικὸν μόνον δι' αὐτόν. Ἐπομένως ὑπάρχουν τόσαι ἀλήθειαι,
ὅσα καὶ τὰ ὑποκείμενα. Προχωροῦντες δὲ τὸν σχετικισμόν τοῦτον
καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἀλήθεια τοῦ ἐνὸς ὑποκει-
μένου δύναται νὰ εἶναι ψεῦδος διὰ τὸ ἄλλον ὑποκείμενον. Ὁ Πρα-
γματισμός, ὁ ὁποῖος ἐξαρτᾶ τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴν
τῆς, ρίπτει τὸ θάρος τῆς ἀξίας τῶν ἐννοιῶν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴν
τῶν εἰς τὰς ἐκάστοτε μερικὰς περιπτώσεις. Ὁ ἄνθρωπος κατα-
σκευάζει τὴν πραγματικότητα, ἐπαναλαμβάνουν οἱ πραγματισταὶ
ἀκολουθοῦντες πιστῶς τὸν Πρωταγόραν. Αἱ ἀληθεῖς ἰδέαι ἐπαλη-
θεύονται ἐμπειρικῶς διὰ πειραμάτων, τὰ ὁποῖα θεβαιοῦν τὴν ἀπο-
τελεσματικὴν τῶν δρᾶσιν. Τί ἀκριβῶς μᾶς ἐξυπηρετεῖ καλλίτερον
καὶ ἀποτελεσματικώτερον εἰς τὴν ἐπίτευξιν τῶν σκοπῶν μας ; Τοῦ-
το εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ὄχι ἡ λογοκρατικὴ φιλοσοφικὴ παράδοσις,
ἡ ὁποία εἶναι μία ἀδρανὴς θεωρητικὴ γνῶσις. Ἡ σκοπιμότης καὶ
ἡ χρησιμότης εἰς τὴν ζωὴν, ἰδοὺ τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας μιᾶς
ιδέας. Μία ἰδέα ἀληθὴς εἶναι ἰδέα ἐπαληθεύσιμος. Ἡ ἀλήθεια οὐ-
δέποτε εἶναι τετελεσμένη, ἀλλὰ πάντοτε διατελεῖ ἐν τῷ γίνε-
σθαι. Πᾶσα ἀλήθεια, ὅπως καὶ πᾶς νόμος καὶ πᾶσα γλῶσσα, εἶ-
ναι ἐν ἀνθρώπινον προϊόν¹.

"Ὅχι ἡ γνῶσις ἕνεκα τῆς γνώσεως, ἀλλ' ἡ γνῶσις ἕνεκα πρα-
κτικῶν ἀποτελεσμάτων. "Ὅτι προέχει ἐνταῦθα εἶναι ἡ βιολογικὴ
ἐπαύξεισις τῆς ζωῆς, τὸ ὠφέλιμον τοῦ συγκεκριμένου ἀτόμου. Δι'
αὐτὸ ἀκριβῶς ἐδῶ ὁ λόγος καὶ ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι αὐτοσκοποί,

1. Πρβλ. W. James. Πραγματισμός, μετάφρ. καὶ πρόλογος ὑπὸ Κ. Παπα-
λεξάνδρου με εἰσαγωγὴν Ἑρρ. Μπερξέν, Ἀθήναι 1924, σελ. 171 κ.ἐξ., 201. Τί εἶναι
πραγματισμός ἐν σελ. 61 κ.ἐξ., 149 κ.ἐξ. Βιβλιογραφίαν περὶ Πραγματισμοῦ ἔχο-
μεν παραθέσει κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ κρίσιν τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων τοῦ συστή-
ματος τούτου εἰς τὴν μελέτην μας : Τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας εἰς τὴν φιλοσοφίαν
τῆς πράξεως, Ἀθήναι 1968, σ. 59.

ἀλλὰ γίνονται ὄργανα ὠφελιμιστικῶν σκοπῶν. Τὸ ὠφέλιμον ὁμῶς δὲν εἶναι καὶ ἀληθές. Ἐξ ἄλλου ὅλοι οἱ μεγάλοι ἐπιστήμονες ἐκινήθησαν πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἀλήθειαν ἐκ καθαρῶν θεωρητικῶν ἐλατηρίων. Ἄλλο θέμα θεθαίως ἐὰν ἡ γνῶσις αὕτη ὠρισμένων θεωρητικῶν ἀληθειῶν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἀργότερον πρακτικὰς ἐφαρμογὰς. Πάντοτε τὴν μεγάλην ἀλήθειαν ἀκολουθεῖ καὶ ἐφαρμογή. Δὲν δυνάμεθα ὁμῶς νὰ εἴπωμεν ὅτι κάθε ἰδέα, ἡ ὁποία ἔχει ἐφαρμογὴν καὶ ἐμπειρικὴν ἐπαλήθευσιν, εἶναι καὶ ἀληθής. Τὰ πειράματα καὶ ἡ πραγματικότης συχνὰ μᾶς ἀπατοῦν. Αἱ πρακτικαὶ ἐφαρμογαὶ ἐξαρτοῦν τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τὸ χρησιμοθηρικόν της κῦρος. Ὁ Πραγματισμὸς δηλαδὴ καταλήγει εἰς μίαν ἐμπειρικὴν ὠφελιμοκρατίαν, ἡ ὁποία εἶναι καὶ τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας. Ὅχι ἡ νόησις, ἀλλ' ὁ κόσμος τῆς ζωῆς καὶ τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀλήθεια δὲν ἔχει αἰώνιον λογικὸν κῦρος. Οὕτω ὁμῶς ἀγόμεθα εἰς τὴν περιοχὴν πολλῶν ἀληθειῶν, αἱ ὁποῖαι ἰσχύουν μόνον διὰ τὸν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος τὰς κατασκευάζει καὶ ἐξαφανίζονται μετ' αὐτοῦ. Αἱ ἀλήθειαι ὁμῶς αὗται εἶναι αἱ ἀλήθειαι τῶν πολλῶν καὶ ὄχι ἡ καθαρὰ ἀλήθεια τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία εἶναι αὐτοσκοπός.

Ἡ γνῶσις τοῦ ὄντος, ἡ γνῶσις τῆς ἀληθείας — τοῦτο ἔγινε συνείδησις εἰς τοὺς μεγάλους ἐπιστήμονας — δὲν πρέπει νὰ ἔχη σκοπιμότητα οὔτε νὰ ὑπηρετῇ τὴν δρᾶσιν, ἀλλὰ νὰ εἶναι ὁδηγὸς τῆς ζωῆς. Ἡ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἐναντίον τῆς πραγματιστικῆς θεωρίας. Τὸ μηχανιστικὸν σύμπαν τοῦ NEWTON εἶχε μίαν ἐπιθεθαίωσιν ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ μὲ τὰς θεωρίας του ἀνέπαυε τὴν συνείδησίν μας, διότι ἦτο ἀληθές. Ἡ σύγχρονος ὁμῶς φυσικὴ ἐκλόνισε τὸ σύμπαν τοῦτο, διότι ἡ πραγματικότης εἶναι πολὺ διάφορος καὶ δὲν ἐπιθεθαιούται μὲ τὰς θεωρίας τῆς μηχανικῆς. Ἡ ἀλήθεια ἐπομένως τῶν πραγματιστῶν εἶναι ἀλήθεια διὰ μίαν ἐποχὴν καὶ ψεῦδος δι' ἄλλην. Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ τονίσωμεν ὅτι αἱ ἐπιστημονικαὶ ἐφαρμογαὶ δὲν ἔχουν οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὰς πρακτικὰς ἐφαρμογὰς καὶ τὸν ἐμπειρικὸν ὠφελιμισμὸν τοῦ Πραγματισμοῦ, διότι γίνονται ἀκριβῶς χάριν τῆς γνώσεως. Ἡ σύγχρονος φυσικὴ ἀπέδειξεν ὅτι εἰς τὸν μικρόκοσμον τοῦ ἀτόμου ὑπάρχουν νόμοι ἀπροσδιόριστοι, τοὺς ὁποῖους δὲν δύναται νὰ συλλάβῃ τὸ ἀτελές ἀνθρώπινον πνεῦμα οὔτε νὰ ἐπιθεθαιώσῃ πειραματικῶς. Ὁ συνεπὴς πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Πραγματισμοῦ θὰ πρέπει νὰ εἴπη ἐδῶ, ὅτι ἐπειδὴ δὲν ἐπαληθεύονται πειραματικῶς, εἰς τὴν πραγματικότητά δὲν ἔχουν ἀλήθειαν. Καὶ ὁμῶς ὁ νοῦς δὲν ἐφυσυχάζει, ἀλλὰ κατευθύνεται πρὸς αὐτὴν τὴν περιοχὴν μὲ ὅλα τὰ

μέσα του, διὰ νὰ γνωρίση τὴν ἀλήθειαν. Ἡ ἀλήθεια θεθαίως αὐτὴ πρέπει νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὴν πραγματικότητα, μὲ τὸ εἶναι. Αἱ πειραματικαὶ ἐπαληθεύσεις ἐδῶ εἶναι συνυφασμένα μὲ τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας, εἶναι διαρκῶς ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἐργάζεται καὶ μοχθεῖ, παλαίει διὰ νὰ κατακτήσῃ τὸ ὄν. Ταῦτα ὅμως δὲν εἶναι πραγματιστικαὶ ἀντιλήψεις. Ὁ πραγματισμὸς καταβιβάζει τὴν ἀλήθειαν εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τὴν συνυφαίνει μὲ τὸ ὠφέλιμον καὶ ἐπιζητεῖ θετικὰς ἐμπειρικὰς ἐπαληθεύσεις. Τὸ σφάλμα του εἶναι, ὅταν ἐξ αὐτῶν τῶν θέσεων ὀρμώμενος ἀναπτύσσει τὴν ἀλήθειαν τῆς ἐπιστήμης, τῆς ὁποίας ἀπόλυτον κριτήριον εἶναι μόνον ὁ νοῦς καὶ ὄχι ἡ φαινομενικὴ πραγματικότης, τὴν ὁποίαν πρὸ πολλοῦ ἀπέρριψε ἡ ἐπιστήμη, διότι δημιουργεῖ πλάνας.

Ἡ ἀληθὴς ὄντολογία δὲν εἶναι σήμερον τὸ μηχανιστικὸν σύμπαν τοῦ NEWTON, ἀν καὶ ἐρμηνεύει καὶ ἐπαληθεύει πειραματικῶς φαινόμενα τοῦ μακροκόσμου. Ἡ ἐπαλήθευσις αὕτη θὰ ὀδηγήσῃ τὸν Πραγματισμὸν εἰς τὴν ἀλήθειαν. Ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδησις ὅμως δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τοιαύτας ἐπαληθεύσεις καὶ διὰ τοιαύτας ἀληθείας, αἱ ὁποῖαι εἶναι φαινομενικαὶ ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ ὄντος. Ἐὰν οἱ ἐπιστήμονες ἦσαν πραγματισταί, δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀγὼν τοῦ πνεύματος διὰ νέας κατακτήσεις. Θὰ ἀνεγνώριζον τὰς ἀληθείας τῆς μηχανικῆς καὶ θὰ ἀπελάμβανον τὰς πρακτικὰς ἐφαρμογὰς. Ἡ οὐσία τοῦ ὄντος ὅμως δὲν εὐρίσκεται ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ἐμπειρίαν, ἀπὸ τὰς πρακτικὰς ἐφαρμογὰς καὶ τὸ ὠφέλιμον. Ἡ οὐσία τοῦ ὄντος εἶναι ζήτημα τοῦ καθαροῦ νοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει τὸν τελευταῖον λόγον δι' ὅλα τὰ πράγματα. Ὁ νοῦς διὰ τῶν πειραμάτων του θὰ πιστοποιήσῃ καὶ θὰ θέσῃ τὴν ἀλήθειαν. Πᾶσα θεθαίως ἀλήθεια ἰσχύει εἰς τὴν ζωὴν, εἰς τὴν κοινωνίαν, τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ πραγματικότης εἶναι κριτήριον τῆς ἀληθείας. Ὁ νοῦς εἶναι κριτήριον τῆς ἀληθείας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ συμφωνῇ μὲ τὴν πραγματικότητα. Ἡ συμφωνία ὅμως αὕτη δὲν πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πραγματικότης εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας. Ἐδῶ εἶναι τὸ σφάλμα τοῦ Πραγματισμοῦ.

Ἐὰν θέσωμεν ὡς κριτήριον τὴν πραγματικότητα, τότε θὰ ἀπολέσωμεν καὶ τὴν ἀλήθειαν. Διότι αἱ αἰσθήσεις καὶ ἡ πραγματικότης καθημερινῶς ἐπιθεβαιώνουν καὶ ἐπαληθεύουν πειραματικῶς τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἥλιος κινεῖται ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς. Τοῦτο τὸ πρᾶγμα θεθαίως ἔχει καὶ τὰς πρακτικὰς του ἐφαρμογὰς, τὴν ἡμέραν καὶ τὴν νύκτα. Ἐπομένως κατὰ τὸν Πραγματισμὸν ἡ πρότασις ὅτι ὁ ἥλιος κινεῖται ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς, ἔχει καὶ κῶ-

ρωσιν καὶ ἐπαλήθευσιν ἀπὸ τὴν καθημερινὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς. Προσέτι ἔχει καὶ ὠφελιμιστικὰ ἀποτελέσματα, διότι δημιουργεῖ τὴν ἡμέραν καὶ τὴν νύκτα. Αἱ πρακτικαὶ ἐφαρμογαὶ ἐπομένως καὶ αἱ συνέπειαι πραγματώνουν τὸ κῦρος τῆς προτάσεως ταύτης. Ἡ πρότασις αὕτη ἐφαρμόζεται ἐντὸς τοῦ κόσμου τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας καὶ μᾶς ἐξυπηρετεῖ ἀποτελεσματικώτερον εἰς τὴν ἐπίτευξιν τῶν σκοπῶν μας. Ἄρα εἶναι ἀληθῆς κατὰ τὸν Πραγματισμόν. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀπλοϊκότης καὶ ἀπάρνησις τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως. Ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀποδείξει ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι ἀκίνητος καὶ ἡ γῆ κινεῖται καὶ ἔχει διασεισῆς τὴν πραγματικότητα, ἡ ὁποία μᾶς διδάσκει ἄλλα. Πῶς λοιπὸν κριτήριον τῆς ἀληθείας μᾶς ἰδέας εἶναι ἡ καθημερινὴ πραγματικότης; Τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ μόνον εἰς τὸν νοῦν, εἰς τὴν καθαρὰν θεωρητικὴν ἐπιστήμην. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὑπόθεσις τοῦ νοῦ καὶ ὄχι ὑπόθεσις τῆς ἐμπειρίας. Ὁ νοῦς ἐκ θεωρητικῶν διαφερόντων κινούμενος θηρεύει μόνον τὴν ἀλήθειαν, ἐνῶ ἡ ἐμπειρικὴ πραγματικότης ἐξ ὠφελιμιστικῶν σκοπῶν κινουμένη θέτει τόσας προτάσεις ἀληθεῖς, ὅσα εἶναι καὶ τὰ συγκεκριμένα τυχαῖα ὑποκείμενα, τὰ ὁποῖα θὰ ὠφεληθοῦν βιολογικῶς ἀπὸ τὰς προτάσεις ταύτας. Τοῦτο ὅμως κάθε ἄλλο παρὰ ἡ ἀλήθεια εἶναι.

Ὅτι προέχει ἐδῶ εἶναι ἡ πρακτικὴ προσαρμογὴ τῶν προτάσεων χάριν τοῦ βιολογικοῦ κοινοῦ νοῦ καὶ τῆς πρακτικῆς σκοπιμότητος αὐτοῦ. Μὲ τοιαύτας ὅμως ἀντιλήψεις δὲν συμφωνεῖ οὔτε ὁ κριτικὸς φιλοσοφικὸς στοχασμὸς οὔτε ἡ θετικὴ ἐπιστήμη. Ἡ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς πορείας τῆς ἀναζητεῖ τὴν μίαν καὶ μόνην ἀλήθειαν, τὴν οὐσίαν τοῦ ὄντος, ἡ ὁποία ὑπάρχει ὀπισθεν τῆς ποικιλίας τῶν ἀπατηλῶν φαινομένων. Ὁ ὑγιῆς φιλοσοφικὸς στοχασμὸς οὐδέποτε μέχρι σήμερον ἔδωκε πίστιν εἰς τὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ κόσμου τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης εἶναι πολὺ μακρὰν τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας, εἶναι εἰκὼν νοησιοκρατικὴ. Ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης ἄλλως τε τοῦτο σημαίνει, ὅτι αἱ καθημεριναὶ ἀλήθειαι τῶν κοινῶν ἀνθρώπων δὲν ἔχουν οὐδεμίαν σημασίαν καὶ δὲν ἱκανοποιοῦν οὐδεμίαν θεωρητικὴν συνείδησιν. Τὸ πρόβλημα τοῦ ὄντος ἐπομένως δὲν τὸ πλησιάζει οὐδόλως ὁ Πραγματισμὸς. Ἄλλως τε τὰ συμπεράσματά του ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦτο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀλήθειαν δὲν ἔχουν οὐδεμίαν ἰσχὺν μὲ τὰς νέας ἐπιστημονικὰς θεωρίας καὶ φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις. Διὰ τὸν Πραγματισμόν ἀλήθεια εἶναι μίᾶ παροῦσα βιολογικὴ σκοπιμότης καὶ ὄχι ἡ ἀλήθεια τῆς ἐπιστήμης οὔτε ἡ ἀλήθεια τοῦ κριτικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἡ ὁποία πη-

γάζει ἀπὸ μίαν θεωρητικὴν ἀνεπάρκειαν καὶ ἡ ὁποία θέτει τὸ πρόβλημα τοῦ "ὄντος. "Ὅ,τι προάγει καὶ ὠφελεῖ, ὅ,τι συμφέρει, δύναται νὰ γίνῃ κανὼν μιᾶς βιολογικῆς ζωῆς, ἐνὸς τρόπου τοῦ φέρεσθαι, ποτὲ ὁμως δὲν δύναται τοῦτο νὰ γίνῃ κριτήριον τῆς ἀληθείας, ἡ ὁποία εἶναι ὑπόθεσις τῆς θεωρητικῆς συνειδήσεως, ὅταν ἐρωτᾶ διὰ τὸ πρόβλημα τοῦ "ὄντος. Ἡ ἀλήθεια εἶναι τὸ κῦρος τῆς ιδέας, ἡ ὁποία ἔχει γνωσιολογικὴν προοπτικὴν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν ψυχικὴν συναισθηματικὴν πραγματικότητα. Μὲ τὴν ἀλήθειαν τὸ ἀντικείμενον προσλαμβάνει μαθηματικὰς σχέσεις. Μόνον ὁ νοῦς, ὁ ὁποῖος ἔχει μαθηματικὴν ἀκρίβειαν, εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας.

Τὰ μαθηματικά, λέγει ὁ L. BRUNSHVIG, προσφέρουν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸν κανόνα τῆς ἀληθείας καὶ μεταβάλλουν τὴν ἔννοιαν τῆς πραγματικότητος. Ἡ οὐσία τῆς πραγματικότητος εἶναι μαθηματικὴ διάρθρωσις. Βεβαίως ὑποστηρίζοντες ταῦτα δὲν ἐπικροτοῦμεν παλλογισμὸν καὶ παμμαθηματισμὸν, ὅπως ὁ COHEN καὶ ὁ BRUNSCHVIG ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ πιστοὶ τοῦ INTELLECTUALISMUS. Ἄλλως τε ἡμεῖς εἰς τὴν ὄντολογικὴν ἀναζήτησιν ἐθέσαμεν κατὰ τρόπον κριτικὸν τὰ ὅρια τοῦ γνωσιολογικοῦ συνειδέσθαι καὶ ἐδέχθημεν πέρα τῶν μαθηματικῶν ἀκριβειῶν ἀπροσδιόριστον ὄντολογικὴν ὑφήν, εἰς τὴν ὁποίαν κρύπτεται ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ οὐσία τοῦ ὄντος. Ἀσχέτως ὁμως πρὸς τὴν θέσιν μας ταύτην ἐπικροτοῦμεν τὴν ἄποψιν τοῦ Ἰντελλεκτουαλισμοῦ, ὅτι κριτήριον τῆς ἀληθείας εἶναι μόνον ἡ καθαρὰ νόησις, ἡ ὁποία ἐργάζεται μὲ μαθηματικὴν ἀκρίβειαν, διὰ νὰ συλλάβῃ κατηγορικῶς τὸ ὄν. Βεβαίως ἡ μαθηματικὴ σκέψις ἔχει τότε μόνον γνωσιολογικὴν σημασίαν, ὅταν ἀναφέρεται εἰς τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ὄχι μόνον ὁ νοῦς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμπειρικὴ πραγματικότης. Τὸ κριτήριον ὁμως εἶναι πάντοτε ὁ νοῦς μὲ τὴν μαθηματικὴν του πειθαρχίαν. Ἡ μαθηματικὴ ὁμως δημιουργία ποτὲ δὲν ἔχει γνωσιολογικὴν σημασίαν, ἐὰν κατὰ τὴν γνῶσιν δὲν ἀναφέρεται εἰς μίαν ἐκτὸς ἡμῶν ἐμπειρικὴν πραγματικότητα. Ἐδῶ ἔγκειται τὸ λάθος αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι θέτουν τὴν ἀλήθειαν μόνον μὲ τὰ καθαρὰ μαθηματικά.

Οἱ ἀριθμοὶ καὶ τὰ σχήματα εἶναι μίᾳ προϊοῦσα ἀφαίρεσις τοῦ νοῦ, ὁ ὁποῖος γυμνάζεται λογικῶς. Οὕτω δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν γεωμετρίαν τοῦ Εὐκλείδου ἢ μὴ — εὐκλείδειος γεωμετρία τοῦ LOBATCHEFSKY καὶ τοῦ RIEMANN. Τὸ εὐκλείδειον αἴτημα, ὅτι ἀπὸ ἓν ὠρισμένον σημεῖον μόνον μίᾳ παράλληλος διέρχεται πρὸς μίαν δεδομένην εὐθείαν καθὼς καὶ τὸ ἀξίωμα ὅτι μεταξὺ

δύο σημείων μόνον μία εὐθεία δύναται νὰ χαραχθῆ, ἀπορρίπτεται. Τὸ δημιουργικὸν πνεῦμα τῶν μαθηματικῶν ἀπὸ τὴν πρώτην ἰσότητα ἢ ἀνισότητα πορεύεται πρὸς τὴν A PRIORI μαθηματικοποίησιν τῶν πάντων. Θὰ ἐλέγομεν σήμερον ὅτι προπονεῖται συστηματικῶς μὲ ἀπώτερον σκοπὸν τὴν γνῶσιν. Τὰ μαθηματικά δὲν δίδουν γνῶσιν, διότι ἐκφράζουν τὴν κίνησιν τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἀρμόζει ἡ διάκρισις τοῦ KANT μεταξὺ διανοεῖσθαι καὶ εἰδέναί ἢ μᾶλλον ἡ ἀντίληψις τοῦ Πλάτωνος διὰ τὰ μαθηματικά, τὰ ὅποια τίθενται εἰς τὴν διάνοιαν. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μαθηματικά εἶναι καθαρὰ συμβολικὴ λογικὴ, εἶναι ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας ἀνακαλύψεις τῆς ἐποχῆς μας. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν εἰργάσθησαν πολὺ ὁ B. RUSSELL καὶ ὁ WHITEHEAD, ὁ CARNAP κ. ἄ. Ἡ συγγένεια τῶν μαθηματικῶν μὲ τὴν λογικὴν εἶναι βασικὴ. Καὶ τὰ δύο εἶναι A PRIORI κατασκευάσματα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας. Τὰ σύμβολα ἐξ ἄλλου μᾶς ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὴν ἀσάφειαν τῆς γλώσσης, ἀπὸ τὰς ἐκφραστικὰς ἀτελείας καὶ τὸ συναίσθημα. Τὰ συστατικὰ τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς δὲν ἀποτελοῦν μέρος τῆς ὕφης τοῦ κόσμου, ἀλλ' εἶναι κατασκευαί, αἱ ὅποια συνίστανται ἀπὸ γεγονότα.

Ὁ Πραγματισμὸς ἐννοεῖ τὴν ἀλήθειαν εἰς τὴν καθημερινὴν τῆς ὠφελιμότητα καὶ ὄχι εἰς τὴν γνωσιολογικὴν τῆς διάστασιν, ὅπως πράττει ἡ ἐπιστήμη. Ἡ ἐπιστήμη δὲν δύναται νὰ ἐργάζεται μὲ τὰς ἀληθείας τοῦ Πραγματισμοῦ, διότι ἡ ἀλήθειά της εἶναι διαφορετικὴ, εἶναι ἀλήθεια τοῦ ὄντος καὶ τῆς οὐσίας καὶ ὄχι ἀλήθεια πρακτικὴ. Ἡ ἐπαλήθευσις ἡ ὅποια γίνεται εἰς τὴν ἐπιστήμην διὰ τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος, δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὴν πρακτικὴν ἐπαλήθευσιν καὶ ἐφαρμογὴν εἰς τὴν ζωὴν, τὴν ὅποιαν διδάσκουν οἱ πραγματισταί. Αἱ ἀλήθειαι τοῦ Πραγματισμοῦ δὲν ἔχουν γνωσιολογικὴν καὶ ὄντολογικὴν σημασίαν — πρᾶγμα τὸ ὅποιον μᾶς ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα εἰς τὴν προβληματικὴν τοῦ ὄντος — ἀλλ' εἶναι πρακτικαὶ προτάσεις, αἱ ὅποια προάγουν τὸ συμφέρον τοῦ μεμονωμένου ἀνθρώπου. Τὰς ἀληθείας ταύτας δημιουργεῖ ὁ ἀνθρώπος ὄχι ἀπὸ θεωρητικὴν προδιάθεσιν, ἀλλ' ἀπὸ βιολογικὰ ἐλατήρια. Ἐπομένως διὰ μίαν ὄντολογίαν ἢ ἀλήθεια τοῦ Πραγματισμοῦ δὲν προσφέρει τίποτε, διότι εἶναι μία κατασκευὴ πρὸς ὑπηρεσίαν πρακτικῶν σκοπῶν. Οὔτε καὶ ἡ ἀλήθεια τῆς μαθηματικῆς διανοήσεως ἔχει ὄντολογικὴν σημασίαν. Ἀποκτᾷ σημασίαν ἐντὸς τῆς γνωστικῆς σχέσεως, καθ' ἣν τὸ συνειδέναί ἀναφέρεται κατηγορικῶς πρὸς τὸ εἶναι καὶ εἶναι κριτήριον τῆς γνωσιολογικῆς ἀληθείας. Ἡ γνωσιολογικὴ αὕτη ἀλήθεια ἐνδια-

φέρει καὶ ἡμᾶς ἐνταῦθα ὡς πρὸς τὸ ὄντολογικὸν πρόβλημα. Ἡ ἀλήθεια αὕτη εἶναι ὁ σταυρὸς τοῦ κριτικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματός του. "Ὁλος ὁ μόχθος τοῦ ἀνθρώπου δαπανᾶται εἰς τὴν ἰσορροπίαν συνειδέσθαι καὶ εἶναι. Ἐν ἰδρῶτι τοῦ προσώπου σου, εἶπεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ὁ Θεὸς δὲν ἔχει τὴν ἀναφορὰν τῆς ἀληθείας, διότι δὲν ἔχει καὶ τὴν προβληματικὴν τοῦ ὄντος. Δὲν ἔχει οὐδὲν πρόβλημα. Τὸ πρόβλημα εἶναι τὸ πέρασ. Ἡ αἰωνιότης εἶναι τὸ ἀπειρον τῆς μακαριότητος. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι στενῶς συνδεδεμένος μὲ τὴν γνῶσιν, μὲ τὴν μοῖραν του, ἐπομένως καὶ μὲ τὴν ἀλήθειαν.

Ἡ οὐσιαστικὴ συναναστροφή μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας διακρίνει στενὴν σχέσιν τοῦ H. VAHNINGER καὶ τοῦ NIETZSCHE πρὸς τὰς πραγματιστικὰς ἀντιλήψεις. Αἱ ἀλήθειαι τοῦ Πραγματισμοῦ, τὰς ὁποίας δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ βιολογικὴν σκοπιμότητα, εἶναι τὰ πλάσματα τοῦ VAHNINGER, τὰ ὁποῖα δὲν ἐκπροσωποῦν τὴν πραγματικότητα, ἀλλ' εἶναι ὡς ἐάν ἦτο αὕτη ἡ πραγματικότης. Τὰ πλάσματα ταῦτα δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος οὕτω, διὰ νὰ διέπουν τὴν πορείαν τῆς ζωῆς του. Ὁ Πραγματισμὸς καλεῖ ἀληθῆ τὴν πρότασιν, ἡ ὁποία συμπίπτει καὶ ἐφαρμόζεται ἐπὶ τῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία πιστοποιεῖται ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ τὰ γεγονότα. Ὁ VAHNINGER τονίζει ὅτι ἡ νόησις χρησιμεύει διὰ τὴν καλυτέραν βιολογικὴν προσαρμογὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ζωὴν, διὰ μίαν ἐμπειρικὴν σκοπιμότητα. Ἡ νόησις δηλαδὴ ἔχει ἔργον ὄχι τὴν ἀλήθειαν τῆς οὐσίας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου — ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ VAHNINGER ἀκολουθεῖ πιστῶς τὸν KANT — ἀλλὰ τὸν σχηματισμὸν μιᾶς πλασματικῆς ἐννοίας αὐτοῦ, διὰ τῆς ὁποίας θὰ δυνάμεθα νὰ ἐνεργῶμεν εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐδῶ δὲν εἶναι θεωρητικόν, ἀλλὰ βιολογικόν, ἥτοι καλλιτέρα διὰ τῶν γνώσεων προσαρμογὴ πρὸς τὴν ἐνέργειαν τῆς ζωῆς. Ἡ πλασματικὴ ἐπομένως ἀλήθεια μᾶς τοποθετεῖ, ὅπως καὶ ἡ ἀλήθεια τοῦ Πραγματισμοῦ, ὑπὸ καλλιτέρας συνθήκας δράσεως. Ἡ νόησις εἶναι ἐδῶ ὄργανον πρακτικῶν σκοπῶν, ἥτοι προσαρμογῆς πρὸς τὴν πραγματικότητα. Τὰ πλάσματα εἶναι ψευδεῖς ὑποκειμενικαὶ ἐννοιαί, ἀλλ' ἐν ταύτῳ καὶ ἀληθεῖς, ἐφ' ὅσον εἶναι βιολογικῶς ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα δι' ὠρισμένους σκοπούς. Βεβαίως μελλοντικῶς θὰ καταπέσουν καὶ θὰ ἀποβλήθουν ὀλοσχερῶς. Τὸ κριτήριον τοῦ ἀληθοῦς καὶ εὐστόχου πλάσματος εἶναι κατὰ τὸν VAHNINGER ἡ πρακτικὴ ὠφέλεια τοῦ ὑπολογισμοῦ εἰς τὴν δρᾶσιν τῆς ζωῆς.

"Ὅλα τὰ ἰδεώδη τοῦ θίου, αἱ μαθηματικαὶ ἐννοιαὶ καὶ αὕτη

ἡ ὕλη, εἶναι πλάσματα. Ὡς παρατηροῦμεν ὁ νεοκαντιανισμός του αὐτὸς τὸν φέρει καὶ πλησίον τοῦ BERKELEY, ἐφ' ὅσον θέτει τὸ ὄν ὡς πλάσμα τοῦ νοῦ. Ἡ ἀξία τῆς νοήσεως ἐνταῦθα δὲν ἔγκειται εἰς τὰς θεωρητικὰς γνώσεις, ἀλλ' εἰς τὴν κατάλληλον αὐτῆς ἐφαρμογὴν εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως καὶ εἰς τὸν Πραγματισμόν, ἡ γνῶσις συνυφαίνεται μὲ τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπου. Πράττω, λέγει ὁ VAIHINGER, ὡς ἐὰν ὑπῆρχεν ἠθική, ὡς ἐὰν ὑπῆρχε καθῆκον. Ὅλα εἶναι ὡς ἐὰν, ἡ νόησις εἶναι ὁ κόσμος τῆς πλάνης², ὁ ὁποῖος ὁμως ἔχει μεγίστην σημασίαν, διότι ἄγει εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν πράξιν, εἰς τὴν βιολογικὴν χρησιμότητα. Τελικῶς θεθαίως καὶ ἡ ἰδία ἡ θεωρία δὲν πρέπει νὰ ἐξαιρηθῆται, ἀλλὰ νὰ εἶναι καὶ αὐτὴ ἐν πλάσμα. Ἀνατρέπεται ἐδῶ καὶ ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος καὶ τὸ λογικὸν κῦρος τοῦ γνωσιολογικοῦ συνειδέναί³.

Τέλος καὶ ὁ NIETZSCHE συνδέεται στενῶς μὲ τὰς πραγματιστικὰς θέσεις. Ὅ,τι προέχει εἰς τὸν Νίτσε εἶναι ὁ κόσμος τῶν ἐνστίκτων, ἡ μὴ ἱστορικὴ παιδεία, ἡ διονυσιακὴ μέθη. Ἡ γνῶσις τῆς ἀληθείας εἶναι ἐν σύμπτωμα ἐκφυλισμοῦ, μία αὐταπάτη. Ἡ γνῶσις εἶναι μία ἀντίφασις πρὸς τὴν λειτουργίαν τῆς ζωῆς. Ἀλήθεια εἶναι τὸ ὠφέλιμον, ὅ,τι διατηρεῖ καὶ προάγει τὸν ὀργανισμόν, ὅ,τι αὐξάνει τὴν ἐπιθυμίαν τῆς δυνάμεως. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἡ ζωὴ, εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ κατευθύνεται τὸ πάθος τῆς γνώσεως. Ἡ γνῶσις τῶν ἐνστίκτων, ἡ γνῶσις τῆς ἐσωτάτης ὑφῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἰδοὺ τί εἶναι ἡ ἀλήθεια. Τὸ πάθος τῆς γνώσεως πρέπει νὰ κατευθύνεται πρὸς τὴν ἐπαύξησιν τῆς ἐπιθυμίας τῆς ζωῆς. Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Σωκράτους, γράφει ὁ Νίτσε, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ εἰς τρόπον ἐκδικήσεως. Ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι νοητικὸν δημιούργημα, ἀλλὰ προϊόν φυσικῆς ἐπιλογῆς, εἶναι ἀκριβῶς τὸ βιολογικῶς καὶ κοινωνιολογικῶς ὠφέλιμον. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη τῆς ἀληθείας ἔχει ὡς κριτήριον τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ζωϊκοῦ ἐνστίκτου. Ὅπισθεν τῆς διανοητικῆς ἀληθείας καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἀγῶνος κρύπτεται ἡ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ θέσῃ τὴν δυνάμιν του. Ἡ σύλληψις τοῦ εἶναι ἐντὸς τῶν ἰδικῶν του σχημάτων εἶναι ἡ ἰδία ἡ θούλησις πρὸς δύναμιν.

---

2. Μόνον ἡ πλάνη εἶναι ἡ ζωὴ, ἡ δὲ γνῶσις εἶναι ὁ θάνατος. Ὁ Vaihinger ἐπαναλαμβάνει τοὺς στίχους τοῦ Schiller : «Nur der Irrtum ist das Leben und das Wissen ist der Tod».

3. Τὸ βασικὸν ἔργον τοῦ Vaihinger ἐκθέτων ἐκτενῶς τὰς ἀπόψεις του : Die Philosophie des Als Ob, 1911, Leipzig 1927.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι καὶ ἐδῶ, ὅπως εἰς τὸν Πραγματισμόν, τὸ βιολογικῶς ὠφέλιμον, ὅ,τι συντελεῖ εἰς τὴν ἐπαύξεισιν τῆς δυνάμεως⁴.

Ἡ κριτικὴ τῆς πραγματιστικῆς σκέψεως ἰσχύει καὶ ἐδῶ. Ἡ ἀλήθεια πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ζωὴν, ἀπὸ τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν, ἀπὸ τὴν βιολογικὴν σκοπιμότητα, ἀπὸ τὴν ἐπαύξεισιν τῆς δυνάμεως. Εἰς τὴν πράξιν τῆς ζωῆς, τονίζει ὁ VAIHINGER ἐνεργοῦμεν ὡς ἐὰν εἰς τὰς θέσεις τῆς νοήσεως ὑπῆρχον πραγματικότητες καὶ τοῦτο διὰ νὰ προσαρμοζώμεθα πρὸς τοὺς σκοπούς, τοὺς ὁποίους μᾶς θέτει ἡ ζωὴ. Εἰς ὅλας τὰς ἀνωτέρω πραγματιστικὰς θέσεις δεσπόζει ἡ ἀλήθεια τοῦ κοινοῦ νοῦ, τὸν ὁποῖον ἀπορρίπτουν τόσοσιν ἡ κριτικὴ φιλοσοφία, ὅσον καὶ ἡ ἐπιστήμη. Ὁ κοινὸς νοῦς, ἡ καθημερινὴ ἐμπειρία καὶ ἡ βιολογικὴ σκοπιμότης, δὲν ἔχουν οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὸ "Ὀν. Βεβαίως ὁ JAMES παραδέχεται τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ἀλήθειαν παραλλήλως πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ κοινοῦ νοῦ, ἀλλὰ πιστὸς εἰς τὰς ἀρχὰς του δὲν δίδει εἰς οὐδεμίαν τὴν προτεραιότητα. Καθ' ἡμᾶς ὅμως ἡ θεωρητικὴ ἰκανοποίησις μιᾶς ἐπιστημονικῆς ὄντολογίας εὐρηται εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ἀλήθειαν. Ἡ λογικὴ τοῦ κοινοῦ νοῦ εἰς τοιαῦτα θέματα εἶναι πολὺ ὑποπτὸς, ὅσον καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀντιγραφή τῆς πραγματικότητος.

Τὸ σφάλμα τοῦ Πραγματισμοῦ εἶναι ὅτι τὴν ἀλήθειαν μιᾶς ιδέας ἐξήρτησεν ἀπὸ τὴν ἐπαλήθευσιν τοῦ κοινοῦ νοῦ καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἐπαλήθευσιν τῆς ἐπιστημονικῆς συνειδήσεως. Ὁ κοινὸς ὅμως νοῦς δὲν δύναται νὰ ἐπαληθεύσῃ, ὡς εἴπομεν, τὴν ἀκίνησίαν τοῦ ἡλίου, τὸ ὁποῖον ὅμως πράττει ὁ ἐπιστημονικὸς στοχασμὸς. Ἡ ἐγκυρότης μιᾶς ἀληθείας πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων, ὁ ὁποῖος μᾶς ἀπατᾶ καὶ αἱ ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς ιδέαι ἀπορρέουν ἐκ τῆς πρακτικῆς τῶν σημασίας, καθ' ἣν ἄλλοτε ὠφελοῦμεθα καὶ ἄλλοτε ὄχι. Ἐπομένως ἐὰν μία ιδέα μᾶς προσαρμόζῃ πρὸς τὸ πραγματικόν, τότε πληροῦνται ἐπαρκῶς οἱ ἀπαιτούμενοι ὄροι, διὰ νὰ εἶναι ἀληθὴς ἐν σχέσει πρὸς τὴν πραγματικότητα ταύτην. Τὸ πρᾶγμα ὅμως ἔχει ἄλλως, ἥτοι ἡ ἀλήθεια μιᾶς ιδέας πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸν καθαρὸν νοῦν, ὅταν ἀναφαίρεται καὶ συμφωνεῖ πρὸς τὰ δεδομένα τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου. Ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι οὔτε εἰς τὸν νοῦν οὔτε εἰς τὴν ἐμπειρίαν, διότι εἶναι σχέσις νοῦ καὶ

---

4. Τὴν ἠθικὴν προβληματικὴν τοῦ Νίτσε καὶ κριτικὴν αὐτῆς βλέπε εἰς Δημ. Μούκανον, Τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς πράξεως, ἐνθ' ἀν. σ.σ. 65—71, ἐνθα καὶ βιβλιογραφία.

ἐμπειρίας. Τὸ κριτήριον ὅμως τῆς σχέσεως ταύτης εἶναι ὁ νοῦς. Ἐπομένως εἶναι ἐσφαλμένος ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν Πραγματιστῶν, κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ ἀληθές συνίσταται ἀπλῶς εἰς ὅ,τι εἶναι ὠφέλιμον διὰ τὴν σκέψιν μας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι προϊόν ὄχι τοῦ κοινοῦ νοῦ, ἀλλὰ τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ κατὰ τὴν ἀναφορὰν τοῦ πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ὁ Πραγματισμὸς ὅ,τι λέγει περὶ τῆς πραγματικότητος, τὸ ἐξαρτᾷ ἐκ τῆς πρακτικῆς προοπτικῆς. Τὸ τί εἶναι ἡ πραγματικότης, ἐξαρτᾶται ἐκάστοτε ἀπὸ τὸ ἰδικόν μας συμφέρον. Ἡ οὐσία τοῦ ὄντος ἐδῶ γίνεται συνάρτησις ἐκάστου τυχαίου ὑποκειμένου. Ὁ Πραγματισμὸς ὅμως οὕτω ἀπομακρύνεται κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, τὴν ὁποίαν ἐρευνᾷ ἡ ἐπιστήμη καὶ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς. Ὁ ἰσχυρισμὸς ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τὴν ἀλήθειαν, δὲν ὀδηγεῖ πρὸς τὸν κριτικὸν ἰδεαλισμὸν, ἀλλὰ πρὸς τὴν σχετικότητα τῆς ἀληθείας, ἐφ' ὅσον τίθεται ὑπὸ ἐκάστου τυχαίου ὑποκειμένου. Διὰ τῶν ὑποκειμενικῶν ὅμως αἰσθημάτων δὲν ἔχομεν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν, διότι δύναται καὶ ἡ πλάνη νὰ συμφωνῇ μὲ τὴν πραγματικότητα τῆς ἐμπειρίας καὶ νὰ παρέχῃ ἱκανοποιήσεις, ἐνῶ ἀντιθέτως ἀληθεῖς ἰδέαι νὰ προξενοῦν δυσαρέσκειαν. Ἡ θρησκευτικὴ ἰδέα δύναται νὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ ζήσωμεν. Ὁ Πραγματισμὸς ἐδῶ ἰσχυρίζεται ὅτι, ὅ,τι θὰ ἦτο καλλίτερον δι' ἡμᾶς νὰ πιστεύσωμεν, τοῦτο εἶναι τὸ ἀληθές. Αἱ ἀλήθειαι ὅμως τῆς θρησκείας ἔρχονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς ἄλλα ζωτικὰ συμφέροντα, τὰ ὁποῖα καὶ αὐτὰ εἶναι διὰ τὸν πραγματιστὴν ἀληθῆ. Ἐδῶ ἔγκειται ἡ μεγάλη ἀντίφασις τῶν γνωμῶν τοῦ Πραγματισμοῦ, ὁ ὁποῖος παραγνωρίζει τὸ θεωρητικὸν διαφέρον τῆς ἀληθείας καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν προβληματικὴν τοῦ ὄντος.